

MILAN KOPECKÝ

O TŘECH „ŽIVOTECH“ Z VRCHOLNÉ GOTIKY

Upřednostnění češtiny jako jednoho z jazyků starší literatury dominuje české literární historii od dob Jungmannových. Takový přístup vedl k mechanickému oddělování tvorby české od latinské a německé a k paralelnímu, na sobě nezávislému studiu jednotlivých jazykových linií naší slovesnosti, markantnímu zvláště ve vrcholném feudalismu s písemnictvím bez autorů a generací. Tam se nejvíce nabízel žánrové hledisko, zpochybnitelné právě jazykovou autonomností. Ukázat to můžeme na žánru legendistickém, v němž se zkoumaly především česky psané legendy beze zřetele k soudobé genologicky sourodé tvorbě latinské. Byla však vůbec pouze legendistická?

Na takovou otázku se pokusím odpovědět se zřetěním ke třem latinským „životům“ z poslední třetiny 14. století. Odpovědi musí předcházet jejich stručná charakteristika. Napsány byly zřejmě nedlouho po smrti tří osobností, takže doba vzniku těchto děl se kryje s časovou následností existence určitých lidí, ohraničené těmito daty: u Arnošta z Pardubic asi rokem 1305 a 30. červnem 1364, u Milíče z Kroměříže neznámým rokem narození a 1. srpnem 1374 a u Jana z Jenštejna rokem 1350 a 17. červnem 1400.

Nejdříve z nich vznikla (podle Josefa Emlera, 1873) *Vita venerabilis Arnesti, primi archiepiscopi ecclesiae Pragensis*. Je dochována ve dvou rukopisech z konce 14. století, respektive v opisech. Originál byl napsán nebo nadiktován v letech 1364–1368 děkanem vyšehradské kapituly Vilémem z Lestkova, uváděným dříve s přídomkem „z Hasenburku“. Vilém patřil do okruhu Arnoštových rádců a přátel, a zřejmě proto je jeho dílo do značné míry historicky hodnověrné. Za oběma uvedenými rukopisnými verzemi v díle následuje text zázračného vidění („miracula“) Arnoštova, jím samým vypsáné, tedy žánrově jde o spojení relace s viděním.

Celek opsal o něco později s nevelkými změnami (např. vynechána jsou slova o Vilémově autorství) kladský probošt Jan. Jeho rukopis byl později vytištěn jako příloha k tzv. *Mariale Arnesti* z r. 1651. Z Vilémovy verze těžil také Bohuslav Balbín ve svém spise o Arnoštovi z r. 1664, který pak přeložil Matěj Václav Šteyer

z latiny do češtiny (Litomyšl 1666) a do němčiny (Praha 1668). Arnoštův životopis později editoval Josef Emler a přeložil Josef Truhlář r. 1873 (viz dále).

Tuto zastaralou verzi latinskou a českou i poznámkový aparát vydala bez jakýchkoli úprav Česká křesťanská akademie v r. 1994. Neprojevíly se zde proto novější badatelské výsledky z monografií Václava Chaloupeckého (1940, 2. vyd. 1946) a Jana Kapistrana Vyskočila (1947) ani z exilové studie Františka Rýpala (1967), jak jsem mj. ukázal ve své recenzi (*Studia Comeniana et historica* 25, 1995, č. 54).

Jako druhá byla napsána *Vita venerabilis presbyteri Milicii, praelati ecclesiae Pragensis*. Její rukopis dnes neznáme, neznámý je i její opis z augustiniánského kláštera v Třeboni. Znal jej však také Balbín, který jej vydal ve svém rozsáhlém díle *Miscellanea historica Regni Bohemiae* IV, 2 (Praha 1664). Tento život je fakticky relací spisovatele velmi blízkého Milíčovi, k níž se připojovalo narratio, tj. vyprávění o Milíčovi, které vložil Matěj z Janova do svého stěžejního spisu *Regulae Veteris et Novi Testamenti*. Tento spis vydal z rukopisu Národního muzea v Praze Vlastimil Kybal v pěti svazcích v l. 1908–1927.

Oba zmíněné texty o Milíčovi editoval Josef Emler, který také přeložil Matějovo narratio, kdežto překlad relace je dílem Josefa Truhláře (r. 1873; viz dále). Některé pasáže z obou textů „životů“ byly poté porůznu překládány, např. Balbínův Život ctihodného Jana Milíče z Kroměříže vydal v mezerovitém překladu žďárský bohoslovec Zdeněk Václav Bouše (s předmlouvou napsanou „nad Žďárem u Nepomuku“, Praha 1939).

Třetí spis, nazvaný *Vita domini Joannis, Pragensis archiepiscopi tertii, post patriarchae Alexandrini*, vznikl pravděpodobně v roudnickém augustiniánském klášteře, kam se Jenštejn často ve svých svízelných uchyloval a kam zamýšlel vstoupit po abdikaci ze svého arcibiskupského úřadu. V Roudnici měl Jenštejn svého zpovědníka a několik blízkých řeholníků, z nichž Petr Klarifikátor pracoval na jeho životopise asi v letech 1400–1402 z příkazu arcibiskupa Olbrama ze Škvorce a roudnického probošta Matěje.

Původní rukopis Jenštejnova životopisu se nedochoval, ale byl pravděpodobně předlohou spisu Josefa Dobrovského *Vita Joannis de Jenczenstein* (Praha 1793). Ten pak posloužil k edici Josefa Emlera a k českému překladu Josefa Truhláře s Emlerovým úvodem v 1. svazku řady *Fontes rerum Bohemicarum* (Praha 1873). Sem byly zařazeny zásluhou obou zmíněných badatelů také texty a překlady „života“ Arnoštova a Milíčova i s příslušnými úvody.

Vrátíme-li se nyní k naší počáteční otázce, musíme především určit základní označení našich tří spisů. Je jednoznačné: vita (život–životopis), přičemž v celku dříla se u Arnošta spojuje relatio a visio (podání a vidění), u Milíče zase relatio a narratio (podání a vyprávění), tedy žánry v podstatě umělecké. Slovo legenda zde nenacházíme, ostatně i skladby označované konvenčně jako legenda (i česky psané) mají většinou označení Vita nebo Život. Termín legenda je starým označením funkce „životů“, tj. textů určených k předčítání nebo čtení (ad legendum). Nadřazeným termínem se zde v širokém smyslu jeví hagiografie, tj. spis o životě světců (řec. hagios) a mučedníků. Avšak naše tři osobnosti se odtud jasně vydělují, neboť nejde ani o světce, ani o mučedníky. Svou podstatou se totiž všechna tři analyzo-

vaná díla zapojují do biografie, tj. do životopisné literatury o významných osobnostech.

Se zřetelem k vypsání duchovního života uvedených osobností se nabízí nějaké přívlastkové zpřesnění termínu biografie, např. náboženská nebo legendická biografie. Takovému označení však brání zřejmý realismus našich tří děl. Jejich meritum tkví v pravdivém, skutečnosti odpovídajícím podání života tří individualit, z nichž pouze u jedné — u Jenštejna — se zvyrazňuje její spiritualita. Přitom nejde o projevy sebezdokonalování jako u Arnošta a Milíče (střídmost, umrtvování těla apod.), nýbrž přímo o asketický program vyjádřený už v nadpisech kapitol, jako (4.) O postu a zadostučinění skrze půst, (5.) O jeho tvrdosti a souzení skrze hmat, (6.) O jeho bdění, (9.) O jeho modlitbě podle jejího trojího způsobu (a v dalších kapitolách jednak O druhém způsobu modlitby, jednak O třetím způsobu a o Jenštejnově rozjímání a zbožném vytržení), (17.) O třech ctnostech teologických, (20., tj. poslední kapitola) O zázracích jím učiněných nebo okolo něho sběhlých.

Na rozdíl od biografie Arnoštovy a Milíčovy, jejichž život se vypráví od narození do smrti, je život Jenštejnův podán teprve od jeho subjektivně chápané „skutečné“ existence, tj. od jeho mravního obrácení. Co bylo předtím, tj. v době mladistvého urážení Boha hříchem, se pouze občas zmiňuje s výraznou tendencí sebekritickou a odmítavou. V uvedené souvislosti některé kapitoly tíhnou ke specifickému žánru, např. 12. kapitola k eucharistickému traktátu.

Rýsuje se nám tedy z hlediska gotického realismu dvě skupiny, z nichž první (Arnošt a Milíč) patří do normativní biografie a druhá (Jenštejn) do legendické nebo spíše hagiografické biografie. Hagiografické také proto, že Život Jenštejnův se mohl účelně začlenit do případného kanonizačního řízení. V něm by důležitou roli sehrála zejména poslední kapitola o zázracích.

Zde se nachází určitý styčný bod se Životem Arnoštovým. V něm se dočteme o fiktivní příhodě, o které Arnošt mlčel po celý život a kterou sám vypsál na jeho konci: jako student uviděl při bohoslužbě v kladském chrámu na obraze Marii odvracející od něho tvář kvůli jeho hříchům. Z hlediska pramenného nejde o téma originální, protože odvrácení tváře ve smyslu zavrnutí či zapomenutí se vyskytuje několikrát v bibli (srov. např. Žalm 132, 10), ale časově a motivicky pozoruhodná je tu analogie se svatokateřinskou legendou nebo přesněji s česky napsaným Živodem sv. Kateřiny. V tomto jen o něco starším veledíle doby Karlovy odvrací Ježíšek v Mariině náručí tvář od pohanky Kateřiny (v. 740n.) a naopak navazuje s ní duchovně milostný vztah po jejím pokřtění (v. 1010n.), což ovšem má svou analogii v biblických místech o obrácení tváře k vyvolenému (srov. např. Numeri 6, 26; Žalm 67, 2; 119, 135).

I když tedy zázračné motivy v Životě Arnoštově a v Životě Jenštejnově existují, zůstávají spisy o nich primárně biografii, životopisem. Všechny tři Vitae se totiž výrazně odlišují od děl označovaných tradičně slovem „legenda“ (i když se v jejich názvu zpravidla uvádí slovo „Vita“ nebo „Život“), a to i dalšími znaky. Z rozsahových důvodů je uvedu pouze stručně.

Autoři „životů“ nepoužívají topoi neboli loci communes k vyjádření určitých fází nebo jevů lidské existence. Chybí zde např. topos urozeného původu a ctnostného dětství a mládí jakožto předobraz budoucí svatosti nebo mučednictví. Tak

např. Milíčův původ se skrývá ve složitém souvětí, v němž jsou obsaženy údaje, dokonce postavené do protikladu k motivu prostých rodičů:

A hle přejasný paprsek, nezadržovaný žádným mrakem bludu, výborný kazatel, totiž Milíč, kněz olomoucké diecéze z Kroměříže, *nepocházející ze vznešených rodičů*, ale člověk nevinných rukou a čistého srdce (Ž. 23,4; Mat. 5,8) a bohatstvím darů nebeské milosti, jehož kazatelství od počátku jako svit z jitra vycházející rostlo až do bílého dne (Přisl. 4, 18) a zasvítilo všem, kteří byli ve tmách a ve stínu smrti.

Citát zároveň dokazuje a z hlediska dalšího čtení textu signalizuje, že se v „životě“ budou vyskytovat biblické citáty (i s určením svého místa v bibli), a dodejme, že se také často vyskytnou „neidentifikované“ biblické aluze. Tento znak ovšem spojuje „životy“ nejen s legendickou literaturou, ale vůbec s literaturou středověku, přesto „životy“ mají jeden odlišný charakteristický znak stylový, totiž kombinování citátové metody s metodou centonovou.

Legendická topoi zamlžovala skutečnost a odváděla od reálií, takže přesný čas a prostor se v nich zpravidla neuvádí. Na rozdíl od toho „životy“ různé události jednoznačně datují a lokalizují. Tyto poměrně přesné údaje se později stávaly oporou historiografie. V největší míře to platí o Životě Milíčově, který v moderní době posloužil jako základní pramen monografie Františka Loskota (1911) a Otakara Odložilíka (1924). Plně pochopitelné je využití Milíčova života v beletrii Leontýnou Mašínovou (dvoudílný historický román Milíč z Kroměříže, Moravský Krumlov 1926), které se podařilo „dotvořit“ některé blíže neznámé osoby „života“ (především Kateřinu, provázející Milíče od dětství až do jeho odchodu z Prahy do Avignonu).

Legenda zpravidla naplňuje určité kompoziční schéma, kdežto naše „životy“ nerespektují gotický schematismus a jsou kompozičně různorodé. Reálný životní materiál si vynutil specifický kompoziční postup jako prostředek k adekvátní literární konstrukci. S tím souvisí nezáměr o typizaci osob a událostí, která byla pro legendu charakteristická. Autoři nechtěli ze svých objektů vytvořit prototypy, dokonce ani v Životě Jenštejnově se nechce typologicky prezentovat obrácený hříšník, nýbrž se vypisuje individuální cesta od hříchu ke ctnosti.

Úcta k faktům se tedy v našich třech „životech“ rozchází s nehistoričností a fantastičností legend, zejména středověkých. Jejich zázračná vypjatost je vzdálená věcnému vylíčení zázračného vidění Arnoštova i zázrakům poslední kapitoly Života Jenštejnova. Uměřená střízlivost podání je ostatně pro latinskou biografickou literaturu příznačná, jak dokazuje mj. vlastní životopis Karla IV.

Další důležitý diferenční rys v porovnání s legendou lze vidět ve snaze autorů tří „životů“ o úplný nebo aspoň relativně úplný obraz skutečnosti. Na rozdíl od nich vybírají legendisté ze skutečnosti to, co vyhovuje jejich záměru, a ostatní fakta pomíjejí nebo je pro své účely výrazněji upravují. Meritum legendistovy práce tkví v oslavě osobnosti, meritum autorů „životů“ v propagaci celoživotní činnosti osobností a meritum autorů našich „životů“ speciálně v jejich obhajobě. Naším autorům nejde o idealizaci osobností, jinak by se v „životech“, hlavně Jenštejnově, nevyskytovaly také tóny kritické, které zaznívají např. v této citaci:

Kéž by neodstupoval z hněvu, ale dobrovolně, nezatížil církev dluhy přibuzenstva a nežádal zaopatření! (...) Také lehkomyšlně jím pronesená slova se vyplňovala bez jeho úmyslu. Neboť když se zdržoval se svou družinou v Norimberku v diecézi bamberské, (...), řekl on žertovně: „Blahořeč vám ďábel a zlořeč vám Bůh!

Podobná slova by v legendě zněla disharmonicky, protože tento specifický literární útvar nechce představovanou osobnost jakkoli difamovat, nýbrž chce všestranně prokázat její ctnosti a dokonce je hyperbolizovat.

Závěrem stručná poznámka o autorském subjektu. Ten se jeví jako jediný relevantní společný jmenovatel „života“ a legendy. Jejich autor vystupuje jako by z pozadí, vypráví jako skromný svědek a pozorovatel s konvenčními omluvami čtenáři za svou nedostatečnost. To je však současně charakteristický rys celé středověké literatury, postulát soudobých poetik vycházejících z augustinovského pojetí lidského tvůrce jako vzdáleného odlesku božského tvůrce všehomíra. V Životě Arnoštově je navíc vyjádřeno povědomí o lidské zlobě, nenávisti a pomlouvačnosti:

Ačkoliv bych mohl uvést ještě mnoho pochvalného o tak velikém muži, a jmenovitě to, co já Vilém, děkan vyšehradský, jsem poznal sám, nikoli z vyprávění svědků, raději chci zadržet ruku i pero od dalšího líčení jeho slávy než podněcovat utrhačné jazyky na hanu jeho i svou. Vím zajisté, že není tak skromného štěstí, jež by mohlo ujt zůbům zlomyslnosti. Neboť pomlouvači radují se z cizího neštěstí jako ze svého zisku, cizí ztráty činí je zámožnými, cizí nehody hodnověrnými a zkázy nesmrtelnými.

Pozn.: Relevantní odborná literatura se uvádí už v textu. Citace pocházejí z autorova překladu tří „životů“. Z nich dva vyjdou v knize *Jan Milíč z Kroměříže a Jan z Jenštejna*. Cisterciana Sarensis, Žďár nad Sázavou 1998.

ÜBER DREI VITAE AUS DER ZEIT DER HOCHGOTIK

Der Verfasser beschäftigt sich mit den Vitae der Erzbischöfe Arnošt z Pardubic und Jan z Jenštejna sowie mit einem typologisch gesehen vergleichbaren Werk über den Religionsreformer Jan Milíč z Kroměříže. Ausgangspunkt der Untersuchung sind dabei genrespezifische Fragestellungen. Da die Vitae zu den Gattungstypen „relatio“ und „narratio“ tendieren, sind sie dem Genre der religiösen Bibliographie zuzuordnen. Von den Legenden unterscheiden sich die „Vitae“ durch ihren zeitlichen, räumlichen und faktographischen Realismus, durch den Verzicht auf topoi, durch eine eher nüchterne Darstellung der Wundertätigkeit, die auch ganz fehlen kann, durch die Kombination von Zitat- und Centontechnik sowie die Abweichung vom kompositionellen Schematismus. Ein gemeinsamer genretypischen Nenner von Vita und Legende ist in der Rolle des Autorenspekts zu sehen, die in dieser Ausprägung jedoch zu den Charakteristika der gesamten mittelalterlichen Literatur gehört.

